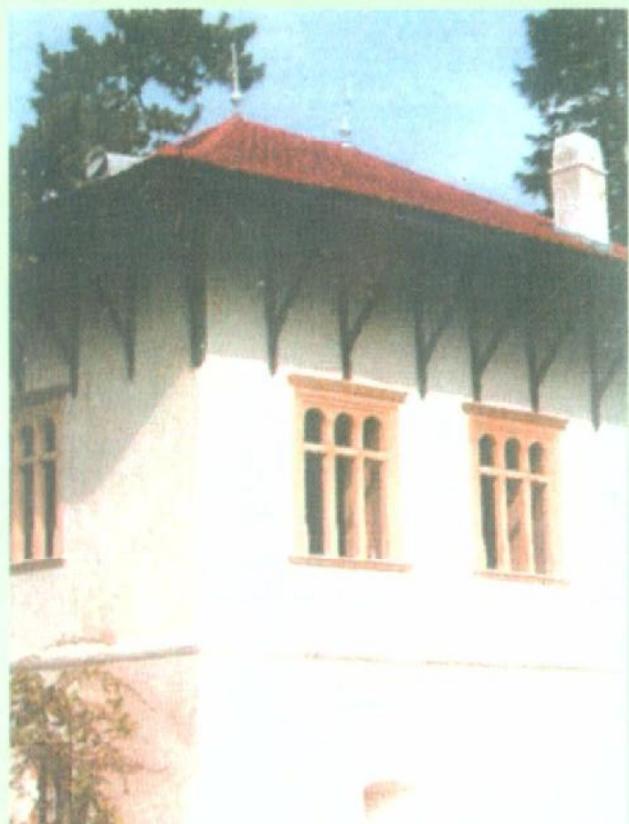

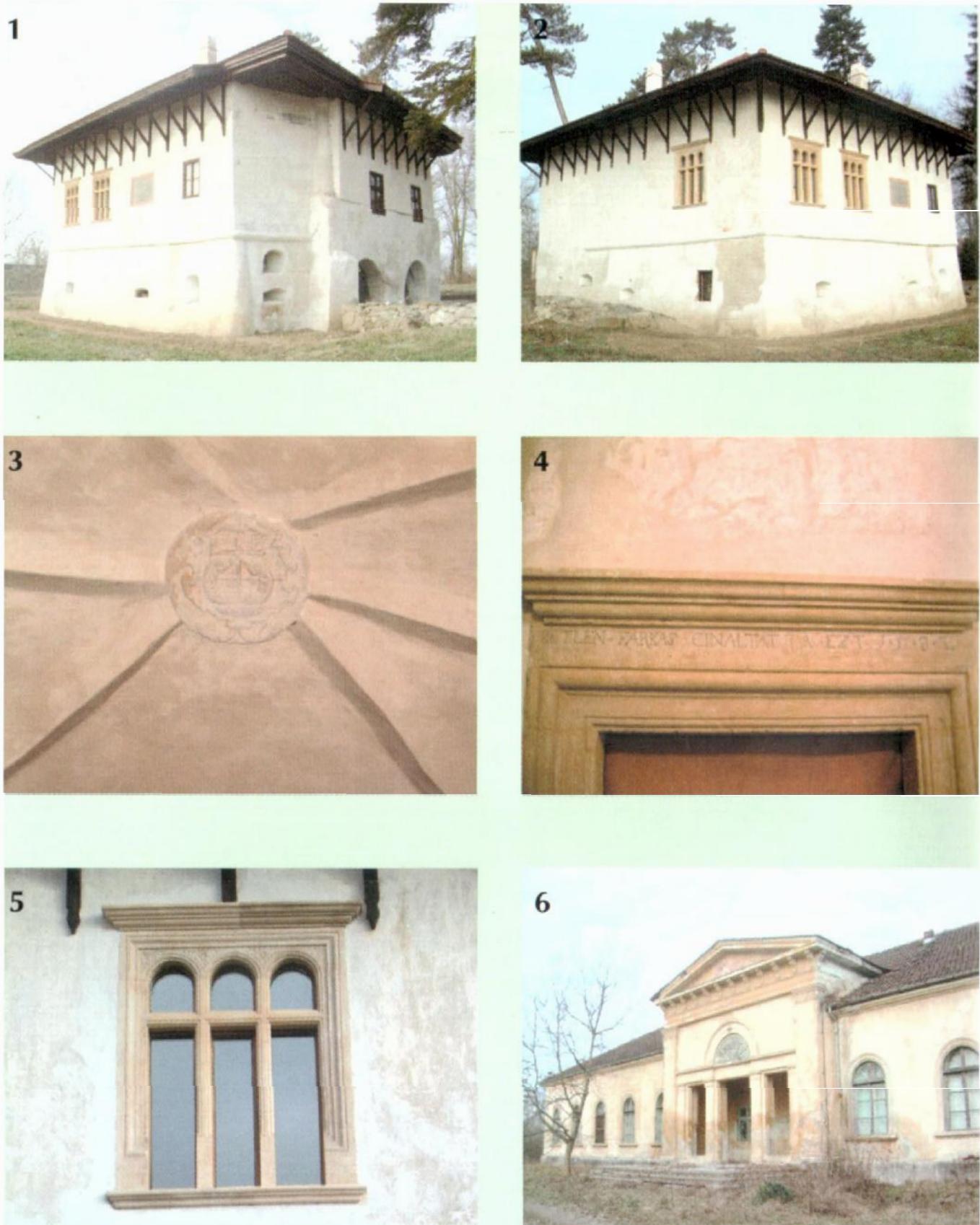
Dévai EMKE-füzetek 5.

Schreiber István

Illye várának dicsősége
Branyicska tragikus
sorsú várurai

László Gergely színes fényképfelvételeivel

*Marosillye: 1-5. Veres-bástya
6. Bornemissza-kastély*

Dévai EMKE-füzetek 5.

Schreiber István

Illye várának dicsősége

**Branyicska tragikus
sorsú várurai**

László Gergely színes fényképfelvételeivel

2008

Készült a Corvin Könyv- és
Lapkiadó Vállalat szerkesztőségében

Igazgató:
Varga Károly

A borítón:

Bal oldalon: A branyicskai vár
Marosra néző védőövének részlete
Jobb oldalon: A marosillyei Veres-bástya

Műszaki szerkesztők:
Dani Ágnes, Fülöp Erika Ildikó

Korrektúra:
Ullmann Imola

A szerkesztőség címe:
330065 Deva, str. Gh. Barițiu, nr. 9
Levélcím: 330190 Deva, o.p. 1., c.p. 138
Telefon: 0254-234500
Fax: 0254-234588
E-mail: grapho@corvin.recep.ro

© Schreiber István
© Corvin Kiadó

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
SCHREIBER ISTVÁN
Illye várának dicsősége. Branyicska tragikus sorsú
várurai / Schreiber István. –
Deva: Editura Corvin, 2008
24 p; 21 cm.
ISBN 978-973-622-407-2

Ha Kolozsvár Mátyás király és Bocskai István bölcsőjével büszkélkedik,
Illye várának Bethlen Gábor születésé a dicsősége.

Bethlen Gábor
(1580 - 1629. nov. 15.)
ERDÉLY ARANYKORÁNAK MEGTEREMTŐJE.
rézmetszet, Országos Széchényi Könyvtár
(Budapest)

Illye várának dicsősége

Marosillye Hunyad megye nagy múltú településeinek egyike. A helyiséget a 13. század második felében említik először. 1266-ban a Kalán nb. Posa fia: Nana volt birtokosa, 1296-ban az Ákos nb. Sándoré volt. A későbbiek folyamán az Ákos nemzetégből származó Dienesi család és a velük rokon Folti család uralta 1508-ig. A Dévától nyugatra, a Maros jobb partján fekvő helyiség először „terra Elya” alakban jelentkezik az oklevelekben; 1353-ban Illye; 1468-ban Magyar-Illye; 1503-ban pedig Illye név alatt szerepeltek az okiratok.

Az erdélyi fejedelemség idején Marosillye évszázados erőssége, a Maros völgyének a törökkel szembeni védelmét hivatott szolgálni. Jelentős szerepet játszott többször is az ország életében, még akkor is, ha végvárként a határvédelemben nem jelentett mindig különösebb akadályt a nagy erejű török betörések ellen.

A 15. század második felében, az 1467-ben Mátyás király ellen szervezett lázadásban Dienesi János erdélyi alvajda és testvére András is Szentgyörgyi János vajdához, a lázadás vezéréhez csatlakoztak, s „ezért Mátyás király a birtokot elvette tőlük, és 1468-ban Dengelegi Pongrácz János vajdának adományozta”. Az Illyei és Folti családok lázadó tagjai is egyik napról a másikra földönfutókká lettek. Ténylegesen azonban a marosillyei uradalom a Dienesiek kezében maradt.

1468-ban, már létezőként említik a Dienesi család várát, „castellumát”.

1493-ban, a Dienesi családnak az illyei vár melletti kúriájáról írnak.

1552. július 30-án, miután a törökök elfoglalták Lippa várát, Marosillye és Branyicska kis középkori várainak felértékelődött stratégiai szerepe. Tekintettel Marosillye megnövekedett határvédelmi jelentőségére, úgy a fejedelem, mint az országgyűlés, egy sor intézkedést kénytelen fogantatni.

1553. január 24-én, a marosvásárhelyi gyűlés határozata értelmében, Hunyad vármegye királyi jövedelmeit is Marosillye erősítésére fordították.

1560. március 10-én az erdélyi országgyűlés Dienesi Lászlónak mint tulajdonosnak meghagyja, „hogy Illyét a török ellen erősítse meg”.

1574. január 1-jén az országrendek megköszönik Báthory István fejedelemnek az ország biztonságáról való gondoskodását. „Az erdélyi nemesség ígér kapuszám szerint ötven pengőt. Az székely uraim ezen ígérettel ajánlják magokat. A szász uraim is egyenlő terhet akarnak viselni.”

1574. június 18-án, Báthory István fejedelem a törökök támadásaitól tartva, a marosvásárhelyi országgyűlésen elrendeli Illye várának gyors erősítését. „Nagyságodnak hálát adunk – köszönik a rendek –, hogy a mi sok könyörgésünkre el nem feledkezett a végekről, kiváltképpen Illyéről”.

1574. december 13-18-án a segesvári országgyűlés, figyelembe véve az illyei birtokosok jogos kívánságát, hogy az építkezés miatt javaikban rövidséget, kárt ne szenvedjenek, s minthogy a vár gondviselésére is kötelezték magukat, ekképp határozott: „Így intéztünk Nagyságod kegyelmessége velek lévén, hogy az megmondott possessorok házokban örökségekben megmaradjanak, de úgy, hogy felelések szerint gondot viseljenek, hogy gondviseletlenségek miatt se őmaguk, se penig országul kárt ne valljunk, sub poena alias in talibus observari solita.”

A vár és az illyei birtokosok viszonya már részletesebben körül van írva az „*Approbata constitutio*”, 17. században véglegesített szövegének következő soraiban: „Illye vára jószágostól a possessorosoknak kezknél maradjon azon igazsággal, mellyel eleddig biratott; de mivel ez hazának mostani állapotjához képest már igen véghelyben vagyon, ha mikor a fejedelmek akarják, kezeikhez vehessék, de úgy, hogy mást, igazságosan hasonló jószágot avagy kastélyt adjanak érette, mely ha szintén fiscalisok közül való volna is, örökös igazsággal adassék az illyei patronusnak, avagy annak successorinak, azok is a szerint birhassák; de azalatt az illyei possessoroknak ország előtt publice lőtt assecuratiójok szerént is, zálogos és hites hazafiait tartsanak, kapitányt és porkolábot és continue harmincz számú jó fegyverforgató praesidiariusokat, kik a fejedelemnek és országnak hittel is kötelesek legyenek, s valamikor a fejedelmek akarják azokat meg

is mustálhassák és ha szükség kívánja praesiduumokat is küldhessenek beléje, a possesorok azokat mindenkor békösztani tartozzanak".

A várépítő Báthory Istvánt királyuknak választják a lengyelek, és 1576 januárjában fényes követség hívja meg trónja elfoglalására. Mielőtt azonban Erdélyt elhagyta volna, Illye várát, összes falvaival és szolgáló népével, a Dienesi család magvaszakadván, iktári Bethlen Farkasnak adományozta.

Bethlen Farkas, Ferdinánd király huszárainak főkapitánya a törökellenes küzdelemben szerzett kimagasló érdemeket. Különösen Gyula védelmében tünt ki. Vitézi tetteinek híre eljutott János-Zsigmond udvarába, aki meghívta Erdélybe. Itt hűen szolgálta Báthory Istvánt a Bekes Gábor elleni küzdelemben, és elkísérte Lengyelországba is. Érdemeiért Báthory István jutalmakkal halmozta el. Bethlen Farkas folytatta Báthory István marosillyei várépítési munkáját, amint ezt az illyei vár-Veres-bástyájának egyik ajtó feletti felirata igazolja: „Bethlen Farkas cínlattatta ezt 1582”.

Itt, Marosillyén, az atyai várban született 1580-ban (Georg Kraus segesvári szász történész szerint november 15-én) Bethlen Gábor, Erdély aranykorának megteremtője. Mivel István öccsével korán árváságra jutott, hogy a katonai szempontból oly fontos végvár ne maradjon kiskorú gyermekek kezén, Báthory Zsigmond fejedelem nem hagyta az uradalmat a két árva tulajdonában; elkobozta Illye várát a hozzá tartozó minden birtokkal és szolgáló személyzettel egyetemben, s ez érvényben maradt 1600 évi nagykorúsításukig. Ezután az uradalom az idősebbik fiú, Gábor tulajdonába került.

1603-ban, a szentimrei vereség után azonban elveszítette és csak Bocskai István fejedelemsége idején szerezte vissza.

Bocskai István gyakran vette igénybe Bethlen Gábornak, a rendkívüli tehetséges diplomatának és kiváló hadvezérének szolgálatait. Szolgálataiért Bocskai bőkezűen megjutalmazta. „Sok kinccsel és gyümölcsöző birtokkal tisztelte meg, és Hunyad vármegye örökös grófjává tette.” Így lett Bethlen Gáboré a vajdahunyadi vár a hozzá tartozó birtokokkal.

1605-ben Bethlen Gábor megházasodott, feleségül vette régi mátkáját, árva Károlyi Zsuzsannát.

Báthory Gábor uralkodása elején, Bethlen Gábot magas tisztségekkel

és újabb adományokkal ruházta fel. Fejedelmi tanácsosnak, az udvari hadak főkapitányának, Hunyad vármegye főispánjának, és Csík-, Gyergyó-, meg Kászonszék főkapitányának nevezte ki. Mivel azonban nem helyeselte Báthory Gábor belső ellentéket szító és a portát az ország ellen támadásra sarkalló politikáját, a közöttük lévő viszony megromlott, és nyílt szakításhoz vezetett. Báthory Gábor az 1612 november végén tartott nagyszebeni országgyűlésen, Bethlen Gábort mint árulót, fej- és jászágvesztésre ítélte. Sikerült azonban még szeptemberben, Marosillyén keresztül Temesvárra, onnan Budára, s végül Drinápolyba menekülnie.

1613. október 23-án Bethlen Gábor Erdély fejedelme lett.

1614-ben öccsének, gróf Bethlen István gubernátorak adományozta Illye várát, Hunyad és Déva váraval együtt.

1616-ban a fejedelem, egyrészt a Bécsből támogatott Homonnai György beütéseinek következtében, másrészt a török zsarolásnak engedve, át kellett hogy adja a törököknek Lippa várát, amelyet 1584-ben Báthory Zsigmond csapatai visszafoglaltak. Lippa ismételt elvesztésével, megint felértékelődött Marosillye várának határvédelmi szerepe.

Az 1616 és 1629 közötti időszakban Marosillyén nagyméretű munkálatok folynak: javítják és korszerűsítik Illye várának erődítményeit. A fejedelem „Illye várát nagy (négy?) erős, reguláris kőbástyákkal, kőfalakkal környülvetettvén, amint megkezdetté volt építetni úgy, hogy abban Lippa vár helyett derék praesidium tarthatnék az ország oltalmára” – olvassuk Szalárdi János *Siralmas magyar krónikájának* sorait. Lutsch János szebeni királybíró 1658-ban, Illye várát már erős várként említi. Evlia Cselebi így írja le a várat: „Illye vára. A régi időben István nevű király építette. Jelenleg az erdélyi király részéről a kormányzója Szemere (?) nevű kapitány. Mivel ez a határ kezdete, azért ezer válogatott katonája van...”.

A kora újkori Illye várának egykorú kinézésére, abból a nyolc, 1640 és 1713 között keletkezett leltárból lehet következtetni, amelyeket Kovács András 2004-ben *A marosillyei Veres-bástya c. munkájában* leközölt. A vár legrégebbi, 1640-ben készült leltára alapján felsorolja a felvonóhidás kaput, a vár falakat, és a négy bástyát. Ezek közül három igazi várbaštya volt, a negyedik a Veres-bástya, azonban lakóbástyának épült. Ez a leltár,

a vár belsejében beszámol a háromszintes Toronyról, valamint az udvarhásról is. Az 1647-ben összeállított leltár alapján, Kovács András leírja, hogy a falakon a Maros, illetve az északi Székely utca felé, lészás védőfolyosó húzódott, és hogy a Veres-bástyán kívüli három másik bástyán összesen négy, fából épült „kazamata” volt építve. A leltárból kivehető, hogy a kapu emeletes épületében a kapualjból nyílt a tömlök és drabantok háza.

A Toronynak jól boltozott, kétszakaszos pincéje volt szinte a föld szintjén. Fölötte – a magas földszinten és az első emeleten – két-két helyisége volt, az alsók boltozottak, a felettük levők pedig mennyezetesek. Ezeket fogta össze a harmadik szinten egy nagyobb, a megemelt homlokzat mögé rejtett lőréses védőemelet, tulajdonképpen padlás, amelynek zsindellyel héjazott, magas sátortetejéből, középen „cifrásan faragott”, négyzetes „vigyázó vagy nyári filegória” emelkedett ki.

A fejedelem életében és utódai alatt, az illyei birtokot Id. Bethlen István vezette. Az első, itteni építkezéseire vonatkozó utalások 1619-ből származnak. Fennmaradt Id. Bethlen István 1619. augusztus 2-án keltezett, a marosillyei Torony építésére szánt 40 ezer zsoldyszeg átvételéről szóló elismervény, ami valószínűleg a Torony tetőszerkezetének befejező munkálatait jelzi. Feltételezik, hogy akkor épülhetett a filagória is.

1627-ben Id. Bethlen István emléktáblával jelölte meg bátyjának, Bethlen Gábornak szülőházát. Az általa elhelyezett emléktábla latin nyelvű felirata igazolja, hogy bátyja, a nagy fejedelem, valóban Illye várának falai között látott napvilágot.

Honori ac memoria sempernae castri Illye, loci
natalis serenissimi Sacri Romani Imperii et
Transilvaniae principis Gabrielis. Qui in dicto
castro paterno anno Christi M.D.LXXX. feliciter
natus est. Clarissimae familiae suae Bethlenianae
antiquissimae sidus.

Bethlen István
(1582-1648. január 20.)

Bethlen Gábor fejedelem öccse. 1614-től fejedelmi tanácsos, Huszt főkapitánya; 1616-tól Máramaros főispánja; 1618-tól a fejedelmi udvari lovasság főkapitánya; 1626-tól Hunyad megye főispánja; 1630. szeptember 28. és november 30. között Erdély fejedelme.
*rézmetszet, Országos Széchényi Könyvtár
(Budapest)*

Regis Corvinii jactat se urbis Claudia cunis
 Urbs eadem nobis Bocskaium genuit.
 Illye; tuo tanto laetare fidenter alumno.

Princeps Marte potens pace benignus is est.
 Est patriae pater, acer libertatis avitae.

Vindex, hinc populis jura dat aequa suis.
 Hinc nova cunctarum facies laetissima rerum.
 Principe Bethlenio sceptrum tenente redit
 O dilecta Deo tantum quae Numen, et una
 Area produxit saecula clara domus.

Anno Domini M. D. C. XXVI.

E felirat szerint, ha Kolozsvár Mátyás király és Bocskai István bölcsőjével büszkélkedik, Illye várának Bethlen Gábor születése a dicsősége.

Id. Bethlen István 1627-ben állított emléktáblájának ezen szövege az 1694-es leltárban feljegyzett változat. Az illyei vár 1640, 1647, 1685, 1693, 1694, 1698 és 1712-ben felvett leltárai szerint, ez az emléktábla „a Toronyban állott, az első lakószint felőli helyiségnek bejáratí oldalán.” Az inventáriumokban „meghirt Torony ajtaja felől való, falában berakott fejér faragott kőre virágosan kimetszett aranyos címere allyában való nagy betűkre kimetszett írás, és versek pedig világosan mutattyák, hogy néhai méltóságos Bethlen Gábor fejedelem ezen boltos házban született”. Kászoni báró Bornemissza Ignác utódai 1794 előtt ezt a Tornyon lebontották. Báró Nalácz József közvetstésével az emléktábla Nagyenyedre került, és ott őrizték a Református Kollégium múzeumának belső, második helyiségében, hol 1849. január 8-án elpusztult. Ezt az „emlékezetkövet” Benkő József 1794-ben, a kollégium régiségtárában látta, lemásolta és leközölte. „A Bocskai István szülőházat megjelölő, 1606-os felirat mintájára állított, edikulás szerkezetű emléktáblát oldalt oszlopok keretelték, melyek egy „fedeles”, háromszögű oromzattal koronázott párkányt tartottak. Az oromzatában Bethlen Gábor fejedelem magyar királyi címere állott, s fölötté szárnyaló angyalok tartották a Szent Koronát. Ez alá volt bevésve a disztichonokba foglalt aranyozott betűkből álló szövege.”

Bethlen Gábor választott király címere

Id. Bethlen István kegyelettel gondozta és tatarozta az általa emlékkővel megjelölt épületet. Ezt igazolja 1629. július 14-én Gyulafehérváron kelt levele, melyet Wendrich Pál kolozsvári bíróhoz intézett:

„Prudēns ac circumspecte vir, domine amice honorande servitiorum meorum paratam commendationem praemissam. Urunk eő felsége az melly házban született volt Illyén, mely házban ennek előtte valami czimerkövet faragtattam volt, azon hártra kívántatván valami ablak és aytokövek, kegyelmedet intem' szeretettel, seött authorite functionis paranczyolom is, kegyelmed paranczyollyon az includált jedzésem szerint az kőmiveseknek, hogy mentől hamaréb kesziczyék el, fizetések fogyatkozás nélkül meghlészen az jámboroknak. His prudentem ac circumspectum dominationem vestrae benevalere desidero. Nec secus faciat. Datum Albae Iuliae, die Julii anni Domini 1629. Prudentis et circumspectae dominationis vestrae amicus servire paratus comes Stephanus Bethlen mp.”

Az illyei uradalom Id. Bethlen István után fiaira, majd Ifj. Bethlen Istvánra és Bethlen Péter korai halála után, a fiágon kihalt iktári Bethlen család leányága révén Thököly Istvánra, majd ennek fiára, Thököly Imrére szállt.

1670-ben, a lippai törökök hódoltató törekvéseinől tartva, nehogy török kézre jusson, és támaszponttá váljon, az erdélyi országgyűlés értelmében, Illye várát lerombolták a várőv kőből épített kapujának és a Veres-

bástyának kivételével; lerombolták a kötőgátkat és a vár másik három bástyáját. A vizesárkon belül paliszád kerítés épült. A Tornyon és az udvarházat pedig új kerítéssel foglalták egybe.

1677 után Thököly Imre lemondott nővérei javára a Torony lakószintjéről, és egy sor új helyiséggel bővítette az udvarház eredetileg egyszintű épületét.

1681. június 2-án Borbény Gergely, Apafi Mihály fejedelem vezére, itt verte meg Thököly Imrét, s pár hónapra rá, Budavára visszafoglalása után, a török támogatása alatt állott Thököly szerencsecsillaga is letűnt.

1686 októberében, a Gyulafehérváron tartott országgyűlés VIII. törvénycikke szerint Thököly Imre javai „a kincstár számára lefoglaltattak, az illyei, hunyadi, haczoki, küküllővári, csehi, szigeti s az azokhoz tartozó részjóságokkal együtt annyi részben, amennyiben Thökölytől elítéltettek.” Az országgyűlés felhatalmazta I. Apafi Mihály fejedelmet, hogy a járságokat „conferálhassa” fiának II. Apafi Mihálynak, a Thököly nővéreivel való kiegyezés alapján. A három Thököly nővérrrel: Thököly Éva Esterházy Pálnéval, Thököly Mária Esterházy Ferencnével és Thököly Kata Nádasdi Istvánnéval, az 1714. évi összeírás szerint, II. Apafi Mihály a birtok és az uradalmi ingatlanok résztulajdonosa lett.

1698-ban, II. Apafi Mihály saját birtokrészét zálogba adta Jósika Gábornak.

1716-ban, II. Apafi Mihály halála után (1713), özvegyétől az illyei birtokot Kászoni János szerezte meg, aki bécsi alkancellárként tett szolgálataiért, 1717-ben megkapta a bárói címet, és a kászoni báró Bornemissza-család megalapítója lett. Fiai Ignác és Pál 1752-ben megosztottak a birtokon. Pál számára az országút túlsó oldalán új udvarházat építettek.

1794 előtt, Ignác utódai lerombolták a Tornyon.

1848 előtt, Ifj. báró Bornemissza Ignác a 17. századi udvarház helyén, felépítette későklasszicista és eklektikus kastélyát. Ennek bővítésével jött létre a későbbi kórház épülete.

A 18-19. században építették fel a kontyolt nyeregtetővel fedett emeletes gabonást.

Az átalakítások következtében, a középkori várkból csak a Veres-bástya

maradt meg, melyet a 19. századi köztudat a Bethlen Gábor szülőházával azonosított.

A fejedelmi darabontok, várkatonák emlékét megőrizte a sokáig fennmaradt Székely utca neve. Téglás Gábor szerint, az 1688. évi Urbáriumban, az Illyei, Újvári, Illyés, Szűcs, Karkai, Kovács, Kis, Géczi, Hedri, Nagy, Lakatos, Barkovics, Székely, Bikáczi stb. családnevek fordultak elő. A Székely utca lakói székelyi szolgálatot teljesítettek az uradalomnál, vagyis a vár védelmét szolgálták.

Marosillye váráról és uradalmáról Köveskuti Mihály provisor által 1640-ben készített leltár szerint, a jelenlegi Ulieş és Cuieş falvakat Ölyves és Köves néven említik. Az Illyei jobbágyok között sok magyar nevű volt. A jobbágybírák Szőcs István, Csiszár Ignác, nemes Szőcs Mihály, Mészáros Lukács kocsmáros, Szél Istók halász, Csanádi Istók majorbíró, valamint Nemes János, Szabó Mihály gyalogszabadosok és Buda Mátyás, Huszti Iván lovasszabadosok stb. Az uradalom többi részén is találunk magyar jobbágyneveket: Ölyvösön Rusz János; Kérgesen Folnagy Péter, Halmágyi András, Barra Ábrahám; Kövesen Kis; Godhályán Girbe; Szakamáson Kacsó, Szél, Babos, Dávid; Bácsfalván (Bacia) Géczi, Korczán, Lázár, Szarka stb. családok (Téglás Gábor szerint).

A Bornemissza bárók után az illyei váról fennmaradt Veres-bástya (a közhit szerint Bethlen Gábor szülőháza), különböző polgári családok tulajdonába került. A kommunista rendszer évtizedei alatt a szomszédos, valamikor Bornemissza-kastélyban működtetett kórház raktárhelyiségként használta az épületet, majd az 1990-es években, hosszú pereskedés után visszakerült utolsó tulajdonosának, a Haragos-Román családnak tulajdonába.

Tőlük vásárolta meg a dévai Szent Ferenc Alapítvány, aki nagy körültekintéssel és szakszerű irányítás igénybevételével elkezdte az erdélyi magyar történelem számára oly jelentős épület korszerű felújítását.

Ma Illye várából csak ennyi maradt. „**A Veres-bástya egyedüli maradványa Erdély legkorábbi olaszbástyás magánvárai egyikének.** 1582 után több alkalommal is bővítették. A 18. század végétől, a sorozatos építkezések rendjén nyoma veszett a közép- és kora újkori uradalmi központnak, s ezzel párhuzamosan, a köztudat az időközben tovább alakított, kisebb

bástyának kivételével; lerombolták a kötőgátakat és a vár másik három bástyáját. A vizesárkon belül paliszád kerítés épült. A Tornyon és az udvarházat pedig új kerítéssel foglalták egybe.

1677 után Thököly Imre lemondott nővérei javára a Torony lakószintjéről, és egy sor új helyiséggel bővítette az udvarház eredetileg egyszintű épületét.

1681. június 2-án Borbély Gergely, Apafi Mihály fejedelem vezére, itt verte meg Thököly Imrét, s pár hónapra rá, Budavára visszafoglalása után, a török támogatása alatt állott Thököly szerencsecsillaga is letűnt.

1686 októberében, a Gyulafehérváron tartott országgyűlés VIII. törvénycikke szerint Thököly Imre javai „a kincstár számára lefoglaltattak, az illyei, hunyadi, haczoki, küküllővári, csehi, szigeti s az azokhoz tartozó részjóságokkal együtt annyi részben, amennyiben Thökölytől elítéltettek.” Az országgyűlés felhatalmazta I. Apafi Mihály fejedelmet, hogy a jáoszágokat „conferálhassa” fiának II. Apafi Mihálynak, a Thököly nővéreivel való kiegyezés alapján. A három Thököly nővérrrel: Thököly Éva Esterházy Pálnéval, Thököly Mária Esterházy Ferencnével és Thököly Kata Nádasdi Istvánnéval, az 1714. évi összeírás szerint, II. Apafi Mihály a birtok és az uradalmi ingatlanok résztulajdonosa lett.

1698-ban, II. Apafi Mihály saját birtokrészét zálogba adta Jósika Gábornak.

1716-ban, II. Apafi Mihály halála után (1713), özvegyétől az illyei birtokot Kászoni János szerezte meg, aki bécsi alkancellárként tett szolgálataiért, 1717-ben megkapta a bárói címet, és a kászoni báró Bornemissza-család megalapítója lett. Fiai Ignác és Pál 1752-ben megosztottak a birtokon. Pál számára az országút túlsó oldalán új udvarházat építettek.

1794 előtt, Ignác utódai lerombolták a Tornyot.

1848 előtt, Ifj. báró Bornemissza Ignác a 17. századi udvarház helyén, felépítette későklasszicista és eklektikus kastélyát. Ennek bővítésével jött létre a későbbi kórház épülete.

A 18-19. században építették fel a kontyolt nyeregtetővel fedett emeletes gabonást.

Az átalakítások következtében, a középkori vár ból csak a Veres-bástya

maradt meg, melyet a 19. századi köztudat a Bethlen Gábor szülőházával azonosított.

A fejedelmi darabontok, várkatonák emlékét megőrizte a sokáig fennmaradt Székely utca neve. Téglás Gábor szerint, az 1688. évi Urbáriumban, az Illyei, Újvári, Illyés, Szűcs, Karkai, Kovács, Kis, Géczi, Hedri, Nagy, Lakatos, Barkovics, Székely, Bikáczi stb. családnevek fordultak elő. A Székely utca lakói székelyi szolgálatot teljesítettek az uradalomnál, vagyis a vár védelmét szolgálták.

Marosillye váráról és uradalmáról Köveskuti Mihály provisor által 1640-ben készített leltár szerint, a jelenlegi Ulieş és Cuieş falvakat Ölyves és Köves néven említik. Az Illyei jobbágyok között sok magyar nevű volt. A jobbágybírák Szőcs István, Csiszár Ignác, nemes Szőcs Mihály, Mészáros Lukács kocsmáros, Szél Istók halász, Csanádi Istók majorbíró, valamint Nemes János, Szabó Mihály gyalogszabadosok és Buda Mátyás, Huszti Iván lovasszabadosok stb. Az uradalom többi részén is találunk magyar jobbágyneveket: Ölyvösön Rusz János; Kérgesen Folnagy Péter, Halmágyi András, Barra Ábrahám; Kövesen Kis; Godhályán Girbe; Szakamáson Kacsó, Szél, Babos, Dávid; Bácsfalván (Bacia) Géczi, Korczán, Lázár, Szarka stb. családok (Téglás Gábor szerint).

A Bornemissza bárók után az illyei váról fennmaradt Veres-bástya (a közhit szerint Bethlen Gábor szülőháza), különböző polgári családok tulajdonába került. A kommunista rendszer évtizedei alatt a szomszédos, valamikor Bornemissza-kastélyban működtetett kórház raktárhelyiségeként használta az épületet, majd az 1990-es években, hosszú pereskedés után visszakerült utolsó tulajdonosának, a Haragos-Román családnak tulajdonába.

Tölük vásárolta meg a dévai Szent Ferenc Alapítvány, aki nagy körültekintéssel és szakszerű irányítás igénybevételével elkezdte az erdélyi magyar történelem számára oly jelentős épület korszerű felújítását.

Ma Illye várából csak ennyi maradt. „**A Veres-bástya egyedüli maradványa Erdély legkorábbi olaszbástyás magánvárai egyikének.** 1582 után több alkalommal is bővítették. A 18. század végétől, a sorozatos építkezések rendjén nyoma veszett a közép- és kora újkori uradalmi központnak, s ezzel párhuzamosan, a köztudat az időközben tovább alakított, kisebb

udvarházzá bővített Veres-bástyára ruházta át Bethlen Gábor szülőházának az emlékét, amelyet előbb romantikus stílusban át is alakítottak.”

Az épület utca felőli oldalán elhelyezett márványemléktábla szövege már mindenkinék azt adja tudtára, hogy:

**EBBEN A HÁZBAN SZÜLETETT 1580-BAN
BETHLEN GÁBOR**
ERDÉLY DICSŐ FEJEDELME S A GYULAFEHÉRVÁRI
- NAGYENYEDI BETHLEN KOLLÉGIUM ALAPÍTÓJA.
EZT AZ EMLÉKTÁBLÁT ÖRÖK HÁLÁJA JELÉÜL ÁLLÍTOTTA
A BETHLEN FŐGIMN (ÁZIUM) IFJÚSÁGA
1909. MÁJUS 8.

Jegyezzük azonban meg, hogy a „Veres-bástyát eredetileg egy olaszbástyás védőöv részeként építették. A méretei – homlokfalai inkább illenek a reneszánsz kastélyok sarokvédműveihez mint a várakhoz. Ezt a viszonylag védettebb helyre emelt bástyát építettői, átmeneti megoldásként, az 1580-ban még folyamatosan lakott Torony és az 1620-as évektől épített udvarház között, már kezdetben lakóbástyának szánták.”

A fennálló épületben még látható a „Bethlen-szobába” vezető kőkeresztes ajtó, melynek frízébe Bethlen Farkas 1582 felirata van vésve.

Ezt „a helyiséget 4-4 gyámkőre támaszkodó fiókos dongaboltozat fedi. A vájatos és akantuszleveles díszítésű, kőből faragott ívelt gyámok közül kettő azonban habarccsal van kiegészítve. A szoba boltíveit primitív vonalú stukkóélekkel díszítették, melyek ugyancsak stukkóval fedett zárókőben futnak össze. A déli zárókövön a restaurálást megelőző falkutatás során iktári Bethlen Farkas címere került elő. Észrevehető, hogy a gyámköveket és boltfiókokat szimmetriára törekedve építették, s megfeleltették az ablakok és a két ajtónyílás fülkéjével. A bástya kőkeresztes, akantusz-díszes ikerablakait, akárcsak a helyiség leveles gyámköveit és címeres zárókövét Bethlen Farkas építkezéseihez sorolja a szakirodalom”.

A leltárok zsindelyfedelűnek mondják a bástyát, anyaga pedig kő. Feltételezik tehát, hogy külső, egykor kiterjedt festett díszítése okán kaphatta

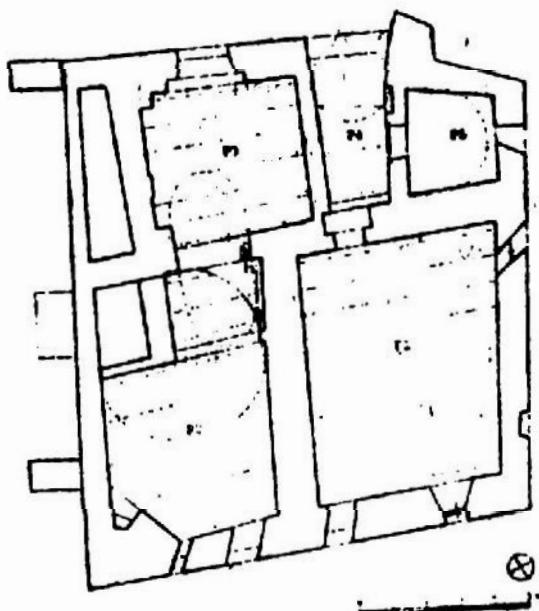
a Veres-bástya elnevezést. „Erre utal a falkutatás során a bástya északkeleti oldalán előbukkantható összefüggő festett dekoráció nyoma: vörös pálcára tekeredő, zölddel, aranysárgával és feketével alakított, tulipánhoz hasonló plasztikus levelekkel formált indadísz.” Amint Kovács András tanulmányából kitűnik, a leltárkészítők szerint, a zsindellyel fedett Veres-bástyát eredetileg egyetlen helyiség alkotta (lásd a Veres-bástya mellékelt – 16. old. – restaurálás előtti, pinceszinti és földszinti alaprajzát, valamint a keresztmetszetét!). Az északkeleti oldalához egy „kőtornácot” ragasztottak, amelynek a bástyával közös fedelét a mellvédre támasztott három oszlop tartotta. A tulajdonképpeni bástya északnyugati, ellentétes oldalához pedig egy konyha-mosóház lett ragasztva. Ezeket a helyiségeket közös, külön fedéllel és pitvárral ellátott falépcsőn lehetett megközelíteni, amelyet a bástya falához ragasztottak. Alattuk két pincehelyiség volt. A bástya pincéjéből lőrések nyíltak, a mosóház alatti pincéből azonban nem. A pincefödémek 1640-ben is, később is gerendákból voltak.

A 19. században, a köztudatban Bethlen Gábor szülőházával azonosított Veres-bástyát (Illye várának egyedüli fennmaradt részét) Kovács Andrásnak az Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, Kolozsváron 2004-ben kiadott *A marosillyei Veres-bástya* című részletesen dokumentált tanulmánya alapján, Maczalik Arnold kolozsvári műépítész tervei és irányítása alatt, a débai Szent Ferenc Alapítvány 2005-ben rekonstruálta.

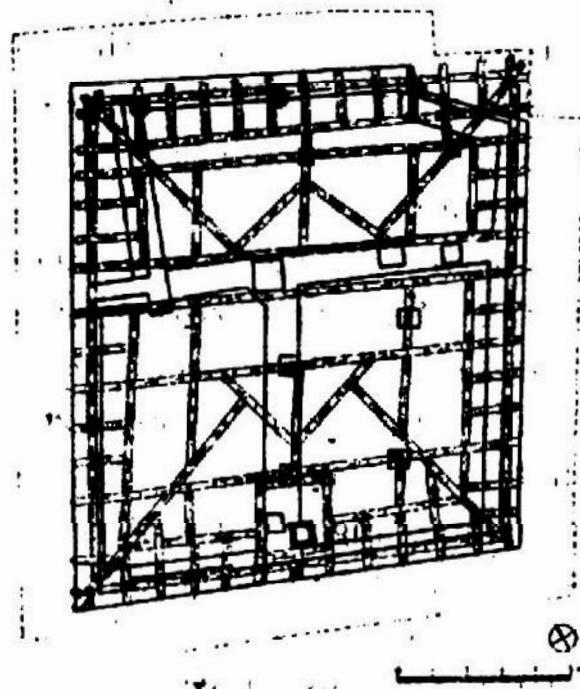
„Erdélyben sok ilyen nagy jelentőségű történelmi emlékhely van. De hány épületnek nincs gazdája! Nagyon fontos azonban, hogy az ilyen történelmi „szilánkok” megfelelő kézbe kerüljenek és megmeneküljenek a bontástól, pusztulástól” – írja Bőjte Csaba atya a Szent Ferenc Alapítvány elnöke.

A Bethlen Gábor szülőházával azonosított Veres-bástya (Casa natală Gavril Bethlen-Bastionul Roșu, Ilia, str. Libertății nr. 69) a Művelődés- és Vallásügyi Minisztérium Történelmi Műemlékek Országos Intézetének 2004-ben összeállított Történelmi Műemlékek című jegyzékében, a 309 sorszámnál, LMI 2004; HD-II-m-A-03353 kódossal jelölve, hivatalosan történelmi műemléknek van beiktatva.

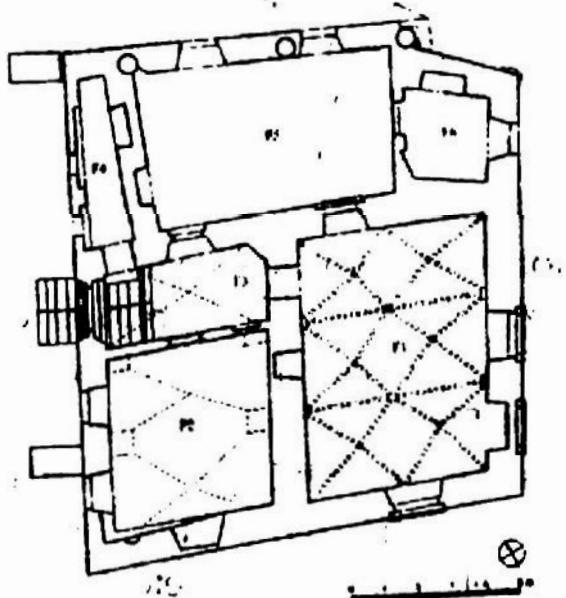
**A Veres-bástya restaurálás előtti alaprajzai és keresztmetszete
Kovács András után.**

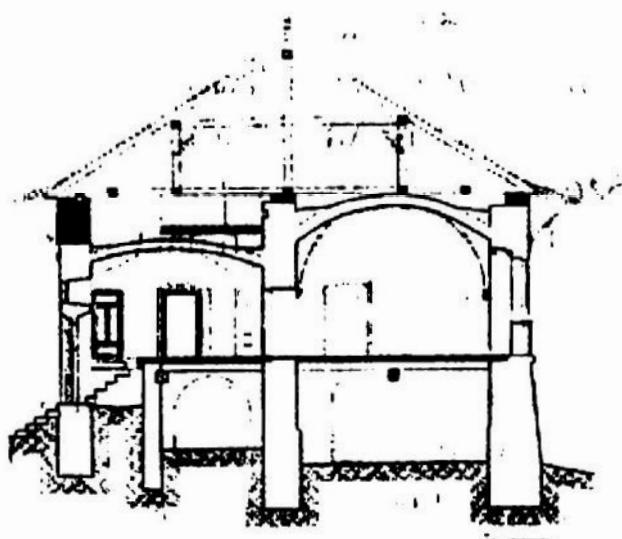
A Veres-bástya pinceszinti alaprajza

A Veres-bástya padlásának alaprajza

A Veres-bástya földszinti alaprajza

Keresztmetszet

Branyicska tragikus sorsú várurai

Branyicska évszázados régi települése megyénknek. A Maros jobb partján, Dévától 10 kilométerre, Déva és Marosillye között fekszik.

1366-ban még „Barinczka” néven járták be határát. 1538. január 9-én azonban, már Bartholomaeus Horváth de Branyicska királyi ember nevét említik innen.

Középkori erődjét feltehetően a XIV. században építették. Évszázados történelme során háromszor rombolták le és építették fel. Harmadszorra már kastélyá alakították át. A valamikori vár Marosra néző bástyái és védműveinek egyes részei még ma is láthatók.

1549-ben, Martinuzzi Fráter György váradi püspök, Izabella királyné államügyeinek teljhatalmú intézője és kiskorú fiának Szapolyai János-Zsigmondnak gyámja, elnyerte Horváth Bertalan branyicskai javait „Bykó, Némethi, Nagy – Kayán, Kis – Kayán, Pusztafalva, Nagy-Besán, Kis-Besán, Hosszúliget, Pokora, Wallylonga, Gyalakuta, Dealumar, Charnova, Charnawyza, Olahbooz, Kisbooz és Furksova jászágokkal”.

A török által támogatott Izabella megtudva, hogy Martinuzzi helytartói minőségében felajánlotta Erdélyt Habsburg Ferdinándnak, aki ki is nevezte a barátot Erdély vajdájává (így megőrizve hatalmát), kizárt a barátot Gyulafehérvárról. Izabella támogatására, Petrovics Péter a Temesközből, a Maros-völgyén át, benyomult Erdélybe. Ő rombolta le (először) a branyicskai erősséget. A püspök-helytartó Fráter György azonban hatheti ostrom után bevette Gyulafehérvárat és sikeresen szembefordult az Izabella támogatására Erdélyre zúduló török és havasalföldi csapatokkal.

1551 nyarán, Ferdinánd király nevében, Giovanni Battista Castaldo királyi katonai helytartó, és Nádasdy Tamás országbíró vezetésével had érkezik Erdélybe. Izabella királyné, önmaga és fia nevében kénytelen

lemondani a „választott király” címről. Július 26-án a kolozsvári országgyűlés I. Ferdinándot uralkodójául ismeri el, és nagy diadallal Pozsonyba viszik a Szent Koronát.

A szultán rögtön támadást parancsol.

1551 novemberében, amikor Castaldo és Martinuzzi egyesült seregei a török kezében lévő Lippát ostromolják, a pápa bíborosi rangra emeli a barátot. Ferdinand megijed ennek megnövekedett hatalmától, bizalmatlanná válik a bíborossá emelt püspök-helytartóval szemben.

1551. december 17-én hajnalban, királyi parancsra, Sforza Pallavicini vezetésével, Alvincen meggyilkolják a barátot. Sírját, titokban eltemetett holttestének maradványait, a XX. század végén a gyulafehérvári székesegyház felújítási munkálatainak során találták meg.

Szulejman válasza kategorikus: Hívják vissza Izabellát és fiát, különben „letörli Erdélyt a föld színéről”.

Castaldo minden pénzét a Maros-völgy védelmére kénytelen fordítani. Élelmet és lőszert küld Déva várába, teljes fizetést a Branyicskán és Illyén lévő csapatoknak.

Erdélyben a rosszul fizetett zsoldosok, a török elleni harc helyett azonban inkább a városok és falvak kifosztásával foglalkoznak.

1552. július 30-án a törökök visszafoglalják Lippa várát. Illye és Branyicska kis középkori várainak így felértékelődik stratégiai szerepe.

1553 januárjában Kászon bég nagy sereggel közeledik. Déva, Branyicska és Illye megerősítésére a három nemzet öt-ötszáz forintot kellene adjon. Castaldo végül is a kolozsváriaktól kap 1200 forintot a Déván lévő 500 gyalogos és 400 lovas, a vár, valamint Branyicska és Illye őrségének februári fizetésére.

Branyicskát Villey János kapitány 100 lovassal védi.

1553. április 20-án, a kolozsvári országgyűlés Illye és Branyicska erődítsének támogatására új adó bevezetéséről dönt.

1553. július 27-én Ferdinand király Kerepovics Miklósnak adományozza Branyicskát; július 3-án 10 puskát és 7 mázsa puskáport rendel, csak tartson ki.

Nagy veszélybe került volna Erdély, ha Petrovic Péter diplomáciai

Martinuzzi Fráter György

váradi püspök, a kiskorú János Zsigmond és a hatalomvágyó Izabella királyné mellett mint kincstartó, helytartó és főkapitány, 1549-től Branyicska ura, nemcsak a szultán által önálló létre parancsolt Erdélyt kormányozta, de a Királyhágón túli részeket is sikerült berendeznie és uralmát gyakorlatilag az egész Tiszántúlra kiterjesztette (a Temesközt a szultán külön, de Erdélyhez tartozó szandzsákként Petrovics Péterre bízta).

Életcéljának tekintette az ország egyesítését. Még 1541 végén megállapodott Ferdinánddal, hogy alkalmas pillanatban az egész irányítása alatt álló területet, körültekintően, a fejedelemség kiszolgáltatottságát figyelembe véve, átengedi a Habsburgok uralma alatt álló ún. Királyi Magyarországnak. A pápa bíborosi rangra emelte a barátot, Bécsben azonban mégsem bíztak benne, s amikor Lippa visszafoglalásakor (1551 novemberében) bizonyos gesztusokat tett a törökök irányába, Ferdinánd (1551 decemberében) megölette.

ügyességgel ki nem viszi, hogy a török védelme alatt, Izabella visszatérjen és fia fejedelemmé választásával megmentse az országot.

1594-ben, újabb megrázó események színterévé vált Erdély. Báthory Zsigmond fejedelem hátat fordítva a töröknek, szövetségi ajánlatot tesz Rudolf császárnak, és februárban be is jelenti Erdélynek a Szent Ligához való csatlakozását. Pár hét múlva, az erdélyi csapatok el is indulnak a Temesköz török őrségei ellen. A május 12-i országgyűlés azonban, a múltbeli tapasztalatokon okulva, megtagadja a hadüzenethez való hozzájárulást, és a béke megtartásáról hoz határozatot, mire a csalódott fejedelem lemond trónjáról. Geszthy Ferenc dévai várkapitány, Keresztúri Kristóf kővári kapitány, Bocskai István Várad kapitánya, Kornis Gáspár és Gyulaffy László azonban ráveszik a távozó fejedelmet, hogy térjen vissza. A hadai élén visszatérő fejedelemnek a rendek nem állnak ellen. Az augusztus 20-án összehívott országgyűlés alkalmával, az uralkodó elfogatja a „törökpártiak” vezetőit: ítélet nélkül Kendi Sándort, Gábor nevű öccsével és három tanácsúrral együtt lefejezteti, unokatestvérét Báthory Boldizsárt, Kovácsóczyt és Kendi Ferencet börtönükben gyilkolják meg. Szalánci Lászlót, Branyicska akkori várurát, zarándi főispánt pedig, mint a Kolozsváron lefejeztett „törökpártiak” főemberét, darabontjaival, branyicskai várában megostromoltatta. Várát bevették, védműveinek nagy részét (most már másodízben) lerombolták, őt pedig a helyszínen felkoncolták.

1595-ben Branyicska uradalmát Báthory Zsigmond kancellárja, Jósika István nyerte el, akit ugyancsak elért a végzet.

1598-ban, azzal a gyanúval, hogy a fejedelemségre tör, Báthory Zsigmond fejedelem elfogatta és ítélet nélkül lefejeztette. Elkobzott birtokait, később fia Jósika Zsigmond szerezte vissza. A branyicskai uradalom így továbbra is (a XX. századig) a Jósika-család tulajdonát képezte. A Jósika-család előnevét is Branyicskáról nyerte.

1659-ben, Jósika Gábor, Jósika Zsigmond fia (Jósika István unokája) a branyicskai vár falainak szomszédságában egy kápolnát emeltetett, melynek ma is fennálló romjain, a bejárat felett, kőtáblára vésve, még olvashatók a latinul írt ajánlósorok:

IHS
DEO OPTO MAX CREATORI ET SALVATORI
IESVCHRISTO HOC SACELLVM AEDIFICAT FV
NDAMENTIS GABRIEL IOSIKA QVEMEX MA
XIM SANGVSTIS PATRIAET (HAHIR)?
EDITATIS VEMVITIS RELVCTANT
IBVS RESTITVIT ANNO MDCLIX
PATRONA BEATISS VIR. MARIA

Jósika Gábor megjegyzése, miszerint e kápolnát a hazához hű és az ősök nyomában járó utódoknak, korának szükkeblűsége ellenére adta vissza a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére, utalásnak tűnik korának szellemére, arra a viszontagságokkal és viszályokkal teli időszakra, amikor épült. Ebben a században megyénk területén, ez az egyetlen katolikus egyházi jellegű épület (kápolna avagy templom), melyet ekkor építettek.

A hagyomány azt tartja, hogy Martinuzzi is itt tartotta kápolnáját. 1816 nyarán, amikor Facsetről Dédácsra utazott, Kazinczy Ferenc is erre utal naplójában:

„Martinuzzinak itt állt kápolnája s az utas
Átnéz a Maroson, áldva sóhajtva nevét.
A kápolna bedől, de az utas látja hol állott
S a bőrből viselő hős papot emlegeti.”

1784 a nagy megpróbáltatások éve volt, nemcsak Branyicska és Hunyad megye, de egész Erdély számára. Kun Róbert Adalékok a Hóralázadás történetéhez című, a Hunyad megyei Történelmi és Régészeti Társulat IV. kötetében 1888-ban megjelent munkájában írja, hogy „a zarándi részek elpusztítása után, a lázadók a Kaján völgyén keresztül, a Maros völgyébe hömpölyögtek, november 4-én feldúlták (most már harmadi-

ziglen) Branyicskát, Solymost s a következő két napon a Maros bal partján fekvő községeket". Várady Mózes alispán és Ponori Pál aljegyző által, Déván november 5-én keltezett, s Nagyszebenbe a főkormányszékhez, gyors futár által küldetett jelentésből is kitűnik, hogy a lázadók negyedikén a branyicskai kastélyt, az éjjel pedig Marossolymost dúlták fel. Karp alezredes jelentése szerint „7-én felgyújtották Dédácszon gróf Gyulai kastélyát. Szentandrás, Dédács*, Szentgyörgy, Batiz, Kőboldogfalva s több közel fekvő község jobbágyai, Dédács-tól fölfelé a Sztrigy mentén, minden nemesi kastélyt felégették és kiraboltak. 8-án ugyanily módon folyt a pusztítás a Hátszegi-medencében. A Maros völgyében Zám, Kósa, Abucsa, Guraszáda, Ilye, Branyicska, Marosnémeti, Marossolymos, Haró, Berekszó, Kéménd, Bánpatak, Arany, Rápolt, Gyertyános, Bábolna, Folt stb., megyeszerte összesen 82 helységben, a felkelők feldúlták és felégették a kúriákat." „Mindössze 101 magyar grófi, bárói és nemesi család szenvedett veszteséget. Hunyad megye nemes és adózó lakosainak kára 776,026 R forintra becsültetett, ami annak idején hatalmas összegnek számított."

A herceg Esterházy Miklós tábornagynak Siess Lajos nevű Erdélybe küldött jegyzője által, Nagyszebenből Kismartonba címzett hiteles erejű jelentések alapján összeállított rendszeres tudósításaiból megtudjuk, hogy „Branyicskán, előbb báró Jósika Antal kastélyát rabolták ki, aztán fölgyüjtötték, majd báró Jósika Dániel, Jósika István és Imre utódainak házait rabolták ki és dúlták fel. Györfy László uradalmi jegyzőt feleségével és gyermekivel együtt pedig megölték."

(Dr. Veress Endre: A Hóra-világ Hunyad megyében – Hunyad megyei Történelmi és Régészeti Társulat XIII. Évkönyve, Déva, 1902).

Megjegyzések:

- A régi vár többszörösen lerombolt előrészét az idők folyamán a Jósika-család alakította át kastélyá.
- Jósika Miklós báró (1794-1865) liberális reformellenzéki politikus, a romantikus történelmi és társadalmi regények (Abafi, A csehek Magyarországon, A két mostoha stb.) írója, a műfaj megalkotója azonban nem itt, hanem Branyicska nyugati szélén lakott, amint ezt Emlékirataiban fel is jegyezte. Idevaló kastélyának leégése miatt költözött el Szolnok-doboka megyei szurduki birtokára.

A kastélyban jelenleg a Hunyad megyei társadalmi segély és gyermekvédelmi főigazgatóság szociális otthona működik.

A branyicskai Jósika-kastély együttes: a Jósika-kastély, a kápolna és a váröv megmaradt része, a park (Ansamblul castelului Jósika: castelul Jósika, capela, zidul de incintă și parcul) az állam tulajdonát képezi és a Művelődési és Vallásügyi Minisztérium Történelmi Műemlékek Országos Intézetének, 2004-ben összeállított történelmi műemlékek című jegyzékében 212-215 sorszámnál LMI 2004-HD-II-A-03270.01-03 kóddal, hivatalosan történelmi műemléknek van beiktatva.

Schreiber István

Forrásmunkák

1. **Benkő József:** Hunyad megyéről – Transsilvania Specialis. – 1780, Hunyad megyei Tört. és Rég. Társulat XII. Évf., 1901.
2. **Demény Lajos:** Bethlen Gábor és kora. Politikai Kiadó, Bukarest, 1982.
3. **Dr. Dékáni Kálmán:** Egykorú vers a Hóra-lázadásról, Hunyad megyei Tört. és Rég. Társulat XVII. Évk. Déva, 1907.
4. **Floca Octavian:** Regiunea Hunedoara. Muzeul Regiunii Hunedoara, Întreprinderea de Industrie locală. Secția Poligrafică Deva, 1957.
5. **Floca Octavian:** Ghidul Județului Hunedoara. Muzeul Județean Hunedoara. Întreprinderea Poligrafică Cluj, 1969.
6. **Győrffy György:** Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. – Budapest, 1987.
7. **Koncz József:** Maros-Ilye vára és uradalma. Hunyad megyei Tört. és Rég. Társulat 10. Évk., 1899.
8. **Kovács András:** A marosillyei Veres-bástya. Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány Kolozsvár, 2004.
9. **Kőváry László:** Erdély régiségei és történelmi emlékei. Kolozsvár, 1892.
10. **Kun Róbert:** Adalékok a Hóra-lázadás történetéhez. Hunyad megyei Tört. és Rég. Társulat III. kötet, Arad, 1886.
11. **Kun Róbert:** Adalékok a Hóra-lázadás történetéhez. Hunyad megyei Tört. és Rég. Társulat, IV. kötet, Budapest, 1888.
12. **Schreiber István:** Bethlen Gábor emlékhelyek Hunyad megyében. Dévai EMKE-füzetek 2. Corvin Kiadó, Déva, 2005.
13. **Téglás Gábor:** Hunyad vármegyei kalauz. Kiadja az Erdélyi Kárpát Egyesület, Kolozsvár, 1902.
14. **Dr. Veress Endre:** Déva és környéke Castaldo idejében. Hunyad megyei Tört. és Rég. Társulat IX. kötet, Déva, 1898.
15. **Dr. Veress Endre:** A Hóra-világ Hunyad megyében. Siess Lajos tudósításai. Adalékok a Hóra-lázadás történetéhez. Hunyad megyei Tört. és Rég. Társulat XIII., Évk., Déva, 1902.

*Branyicska:
Jósika-kápolna*

A várkápolna mai állapotában
Schreiber Ferenc fényképgyűjteménye

ISBN 973-622-275-6

9 789 622 275 7